

Heltai János Imre

ELTE magyar-német szak
heltai@hotmail.com

A magyarországi cigány lakosság által beszélt nyelvek

A háború után Magyarországon két ízben készült felmérés a cigányok lélekszámáról, 1971-ben (I. Kemény 1974) és 1993-94-ben (I. Kemény-Havas-Kertesi 1997). A cigány származást mindkét alkalommal annak alapján határozták meg, hogy a nem cigány környezet kiket tekint cigánynak. Eszerint 1971-ben 320000 fős cigány lakosságot regisztráltak (a teljes lakosság mintegy 3%-a), 1993-94-ben pedig több mint 500000 főt (Kb. 5%). Az 1993-ban született 116000 gyermekből 13823 volt roma, ami 11.9%-ot jelent. Ezeket a számadatokat meghaladó becslések is léteznek: Demeter Zayzon Mária 600000 és 700000 között becsüli a magyarországi cigányság lélekszámát, míg a roma értelmiség szerint ez a szám a 800000-1000000 is eléri. (A különböző becslésekről lásd: Vajda Imre: Előszó. In: Roma szociológiai tanulmányok. Periférián. Ariadne Alapítvány 1997.)

1971-ben a magyarországi cigányok 71%-a (224000 ember) magyar, 21%-a (61000 ember) cigány, és mintegy 8%-a (25000 ember) román (beás) anyanyelvű volt. A 90-es években ez az arány 89.5 / 4.4 / 5.5 % volt. Ezzel szemben a becslések szerint a cigányoknak ma is mintegy 20-25%-a beszéli (a magyar mellett) a cigány nyelvet, illetve annak valamelyik dialektusát, változatát (v.ö. Vekerdi 1999: 217). Meg kell azonban jegyezni, s ez magyarázhatja az adatok és a becslések közötti nagy különbségeket hogy a cigány nyelvet beszélők szinte kivétel nélkül két-, illetve többnyelvűek, a cigány mellett beszélnek magyarul, adott esetben románul, esetleg németül. Réger Zita véleménye szerint módszertani okok miatt valószínűsíthető, hogy a vizsgálatban (1971) kimutatottnál nagyobb azoknak az aránya, akik valamilyen fokban kétnyelvűek. () A kétnyelvűek aránya azonban feltehetően így sem éri el a magyarországi cigányság lélekszámának felét (Réger 1984: 141).

Nyelvi szempontból tehát elvben két alapvető csoportot állíthatunk fel: kétnyelvűek (cigány és magyarA), illetve egynyelvűek (magyarB).

A) A kétnyelvűek csoportja a magyarországi cigány nyelvek

A cigány nyelvek rendszerének értelmezéséhez elengedhetetlen egy rövid történeti kitekintés. (A cigányok vándorlásának és a nyelv változásának kapcsolatáról I. Karsai 1996.)

Európába vándorlásuk során a cigányok szinte az összes nyelvből amellyel kapcsolatba kerültek kölcsönöztek szavakat (perzsa, pl: tover - fejsze; osszét, pl: vurdén - kocsi; kurd, pl: vesh - erdő; örmény, pl. morchi - bőr). Ezek egy része a mai romaniban is megtalálható jövevényszavakká lett. A görög nyelv hatása volt egyértelműen a legnagyobb. A mai európai cigány nyelvjárássok számos görög jövevényszót tartalmaznak. Az ősi szókészlet és ezek a különféle nyelvekből való jövevényszavak alkotják a mai cigány nyelv stabil szókészletét. Ez a szókészlet a többi európai nyelvhez képest igen kisszámú. A különféle becslések szerint 1000-1200 1500 elemből áll.

Ezekhez a szavakhoz kapcsolódik az ún. mobil szókészlet. Ennek elemeit a cigány nyelv attól az európai nyelvtől (magyar, román német, szláv) kölcsönzi, ahol éppen az adott közösség tagjai a már európai vándorlások során tartózkodnak. A mobil szókészlet tehát

nyelvjárásonként változó. Szélsőséges esetben így előfordul, hogy a különböző nyelvjárást beszélő cigány közösségek tagjai nem, vagy csak nehezen értik meg egymást (bizonyos vélemények szerint akár Magyarországon belül is előállhat ilyen helyzet). Természetesen változó lehet a stabil és a mobil szókincs egymáshoz viszonyított aránya. "A romani egyes variánsai valójában már nem is tekinthetők önálló nyelvnek, viszonylag szűk szókinccsé zsugorodtak, amelyet a befogadó ország nyelvének, illetve dialektusainak a nyelvtani szerkezetében használnak. Ilyen nyelv például a caló az Ibériai-félszigeten vagy az anglo-romani" (Fraser 1996: 277).

A magyarországi cigány nyelvek a később tárgyalandó különleges helyzetű szinto kivételével közös vonása, hogy a szóréteg mobil részét a magyarból átvett kölcsönszavak alkotják. Kapcsolatuk a magyarral lényegében csak a szókincsre redukálódik, nyelvtani rendszerük egyszerű, de önálló, fonetikai sajátosságai részben a magyartól elütőek. A magyar jövevényszavak általában cigány képzőkhöz kapcsolódva állandósulnak a nyelvben. A jövevényszavak tehát a cigány nyelv sajátosságait veszik fel, egyúttal új képzési módokkal is bővítve azt (v.ö. Karsai 1996).

A kétnyelvű beszélők csoportját két részre lehet osztani: kárpáti cigányok és oláh cigányok. (A magyarországi cigány törzsek alapvető rendszerezése és leírása Erdős Kamill nevéhez fűződik; v.ö. Erdős 1958). A kárpáti cigányok a régebben (15. sz.) Magyarországra érkezettek. (A cigányok európai és magyarországi elterjedéséhez, történetéhez v.ö. Tomka 1997). Nyelvük archaikusabb vonásokat őriz, közelebb áll a mai indiai nyelvekhez. Mivel általában horvát nyelvterület érintésével kerültek hozzánk, nyelvükben a jövevényszavak (azaz még a stabil szókincs) egy része szláv eredetű. Egy 60-as évekbeli becslés szerint a cigányul beszélő cigányoknak mintegy 10-20%-a beszélte a kárpáti cigány dialektus valamelyik nyelvjárást (v.ö. Hutterer-Mészáros 1967). A beszélők kis száma és az archaikusabb, megújulásra, változásra kevésbé hajlamos nyelv lehetnek az okai annak, hogy a kárpáti cigány dialektusok általában véve és a többi (oláh cigány) dialektushoz képest is visszaszorulóban vannak (v.ö. Karsai 1996). Ugyanakkor több jel mutat arra, hogy nem állja meg helyét az a tétel, miszerint a romungrók kizárólag magyarul beszélnek, eredeti cigány nyelvüket teljes mértékben elvesztették volna, azaz kétnyelvű cigányokról már csak az oláh és beás csoportok (l. lent) esetében beszélhetünk (v.ö. Kemény 2000: 313). Nem csak Erdős Kamill A ma élő magyar cigány nyelv című tanulmánya (Erdős 1989/b) jelent ellenpéldát, hanem Romano Rácz Sándor 1994-ben megjelent szótára és nyelvtana is (Romano Rácz 1994/b). Ugyanő megjegyzi, hogy gyermekkori közösségének tagjai egymás közt cigányul beszéltek (Romano Rácz 1994/a: 107), s az ELTE-BTK pedagógia szakán rendszeresen hirdet meg szemináriumi keretekben kárpáti cigány nyelvórákat.

Magyarországon különösen a kárpáti cigányok egyik különleges ágának, a már említett szinto, más néven vend vagy német cigányoknak a száma csekély. A szinto cigányok elsődleges elterjedési területe Közép-Európa (Németország, Ausztria, Észak-Olaszország). Magyarországra csak egyes kisebb csoportok vándoroltak vissza a századforduló után, s végleg ők is csak a második világháború után telepedtek meg. A szinto éppen tagjainak különleges helyzete miatt archaikusabb az összes többi magyarországi cigány nyelvjárásnál. Szavaiknak mintegy 35-40%-a német jövevényszó, de sok nem német származású szó a többi magyarországi cigány nyelvjárásból már hiányzik (v.ö. Mészáros: 1980).

Erdős Kamill (Erdős 1989/a) a szintok mellett még két további alcsoportját különbözteti meg a kárpáti cigányoknak. Eltérő dialektust beszélnek a nógrádi és a Budapest környéki, illetve dunántúli kárpáti cigányok.

A cigány anyanyelvű cigányok másik alapvető csoportját képezik az oláh cigányok. Ők alkották a második nagy hullámát a Magyarországra -- ezúttal román nyelvterületen át -- bevándorolt cigányoknak. Az oláh cigány dialektus szintén nem egységes, 11-13 nyelvjárásra osztható, az oláhcigány törzsek számának megfelelően. Erdős Kamill a következő tizenhárom oláh törzset különbözteti meg egymástól (Erdős 1958): Lovara (lócsiszárok); Colara (szőnyegesek); Khelderara (üstfoltozók); Cerhara (sátorosok); Masara (halászok); Fodozo-vuri (fűrőkészítők); Romane roma (rézművesek); Bodoca (féművesek); Kherara (házalók, alkalmi munkások); Bugara (dögészek); Curara (késesek); Patrinara (lombosok); Drizara (üstfoltozók). Ezek a törzsek eredetileg nemzetségekre oszlottak, azonban ez ma már a nagyfokú elmagyarosodásnak köszönhetően szinte teljesen elvesztette jelentőségét. Egyes, nyelvükben és életmódjukban teljesen elmagyarosodott törzsek ki is esnek a cigány törzsek rendszeréből; a törzsek száma ezért sem határozható meg pontosan.

Az oláh nyelvjárásokról általában véve elmondhatjuk, hogy mivel a törzsek hosszabb időt töltöttek együtt, életformájukat jobban megőrizhették, nyelvük dinamikusabban fejlődött és fejlődik, a szókincsbővítést pedig legalábbis a nyelvújítók (pl. Karsai Ervin) véleménye szerint sokkal jobban viselik, mint a kárpáti nyelvjárások.

A különböző törzsek között Erdős Kamill leírása szerint (Erdős 1989/a) nagyok voltak a társadalmi különbségek. A kasztrendszer legfelső fokán a lovarik állnak, a megvetettebbek közé tartoznak az erősen nomadizáló, erdei életmódot folytató drizárik, illetve például a masarik. A magyarországi oláh cigányság mintegy 90%-a a lovari dialektust beszéli (l. Réger 1974: 230). Ez a dialektus rendelkezik a legfejlettebb és (új képzők, szavak kialakulását tekintve) a legproduktívabb nyelvtani rendszerrel. A nyolcvanas-kilencvenes években kibontakozó cigány irodalom is e nyelvjárásra épült, rendkívüli nyelvi erejének és produktívásának köszönhetően: Karsai Ervin (Karsai 1996) rámutat arra, hogy a lovari élen jár mind a belső szóalkotásban (ratyako ambrol -- villanykörte), mind a közvetlen környezetből átkerülő (magyar) jövevényszavak és az internacionalizmusok (prezidento) befogadásában és hasznosításában, mind pedig az egyes szavak szabad variánsai számának bővülésében (parno -- fehér: parnyol, parnajvel, parnosajvel (fehéredik).

A magyarországi cigány nyelvjárások rendszerének feltérképezése mellett a kétnyelvű cigány beszélőkkel kapcsolatos másik tisztázandó problémakört az egyes (kárpáti vagy/és oláh) cigány nyelvek helyi elterjedtsége, az ezekhez fűződő kompetencia, azaz a kétnyelvűséggel kapcsolatos kérdések jelentik.

A cigány lakosság kétnyelvűségével kapcsolatban a 70-es években több álláspont versengett egymással. E kérdésben Réger Zita álláspontja lehet mérvadó. Összegző jellegű tanulmányában a kétnyelvűséggel kapcsolatos nyelvészociológiai vizsgálatokat figyelembe véve (Réger 1984: 143) a következő megállapításra jut: Cigányságunk kétnyelvű csoportjai egy igen köznapi, mind az öt világrészben rendkívül elterjedt kétnyelvűség-típust képviselnek. () A két nyelv használati köre, a kommunikációban betöltött szerepe alapvetően eltér egymástól: az egyik a csoporton belüli, intim, családi kommunikáció eszköze (s rendszerint nem vagy csak szórványos írásbeliséggel rendelkezik), a másik pedig a formálisabb, hivatalos jellegű társalgásé () A nyelvészociológiában általánosan elfogadott terminológia szerint az ilyen nyelvi helyzet (megjelölése): kétnyelvűség diglossziával (uo.: 143). Réger szerint a cigány nyelv tölti be az előbbi, míg a magyar az utóbbi funkciót. Nyilvánvaló, hogy helytelen a cigány nyelven az osztálytársadalmi kultúra fogalomvilágának közlésére való alkalmasságot számon kérni, hiszen történelmileg kialakult funkciója az informális, közösségen belüli kommunikáció

(uo.: 143-144). S igaz ugyan, hogy cigányaink valószínűleg szélsőséges értéket képviselnek abból a szempontból, hogy esetükben az anyanyelv valóban csak igen szűk körben használatos és tekintve, hogy a nyelv használati lehetőségeit a funkció alakítja nem is használható szélesebb körben (uo.: 145), mégis lehet a cigány elsődleges anyanyelv, hiszen ez az otthon, a szűkebb közösség nyelve (uo.: 147), s a kétnyelvű cigány beszélők zöme először ezen a nyelven tanul meg beszélni (uo.: 147). Ezt a kétnyelvűség-felfogást Kemény István is érvényesnek tartja a beás és az oláh cigányokra nézvést, s úgy gondolja, hogy a magyar anyanyelvre való áttérés ennek a kétnyelvűségnek a keretében zajlott és zajlik le (Kemény 2000: 320).

B) A magyarországi cigányság másik, mindenképpen nagyobb csoportját alkotják a nem cigány anyanyelvű tehát egynyelvű beszélők, akik lehetnek román, illetve magyar anyanyelvűek. (Az egynyelvű cigány közösségek leírásához v.ö. Erdős 1958). A román anyanyelvűek egyrészt a határmenti falvakban (Méhkerék) élnek, de román anyanyelvűek eredetileg az úgynevezett beás vagy teknővájó cigányok is, akik viszont az egész ország területén szétszórva élnek. Ők a bánáti román dialektust beszélik, s ősi kultúrájuk is leginkább a románhoz kapcsolódik.

A magyar anyanyelvű cigányok tulajdonképpen a kárpáti és az oláh cigányok leszármazottjai, akik eredeti anyanyelvüket, illetve kétnyelvűségüket feladták. Eredetüket esetlegesen még egyenkénti alapos vizsgálat (szokások, dallamkincs stb.) alapján meg lehet állapítani. Eredetileg azért vették el nyelvüket, mert felülről vagy alulról kilógtak a cigány társadalomból. Rendkívül nagy presztízzsel rendelkeznek a muzsikus cigányok, ők anyagilag is fölülte állnak a hagyományos cigány társadalomnak. A többieket legtöbbször valamilyen cigánybűn miatt közösfítették ki a cigány csoportok, ezért kényszerültek letelepedésre és közvetve anyanyelvük feladására is.

Fenti csoportosításhoz mindenképpen hozzá kell fűzni, hogy a mai, rendkívül gyorsan változó cigány társadalomra már csak részben érvényes. A nyelvi elmagyarosodás felgyorsult a cigányság körében, s ezzel párhuzamosan nagymértékben csökkent a cigány származás, a törzsi és nemzetségi rendszer számontartásának jelentősége is. Éppen ezért erről a rendszerezésről ma már elmondható, hogy nagy százalékban ideáltipikus, s inkább csak kapaszkodóként szolgálhat, a helyzet jobb áttekinthetőségének érdekében.

Felhasznált irodalom:

Erdős 1989/a = Erdős Kamill: A magyarországi cigányság (1958). In: Erdős Kamill cigánytanulmányai. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványa, Békéscsaba 1989. 42-56.

Erdős 1989/b = Erdős Kamill: A ma élő magyar cigány nyelv. In: Erdős Kamill cigánytanulmányai. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványa, Békéscsaba 1989, 139-166.

Fraser 1996 = Sir Angus Fraser: A cigányok. Osiris, Budapest 1999.

HavasKeményKertesi 2000 = Havas GáborKemény IstvánKertesi Gábor: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. In: Cigánynak születni Tanulmányok, dokumentumok. Aktív Társadalom Alapítvány Új Mandátum Könyvkiadó 2000, 193-201.

HuttererMészáros 1967 = Hutterer MiklósMészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 117. Budapest, 1967.

Karsai 1996 = Dr. Karsai Ervin: Cigány nyelvészeti tanulmányok. Főiskolai jegyzet romológia 1996.

Kassai 1992 = Kassai Ilona: Út a nyelvhez esély az életre. BUKSZ 1992/? 37-41. (recenzió; Réger Zita: Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány. Akadémiai kiadó, Budapest 1990.)

Kemény 1974 = A magyarországi cigány lakosság. Valóság 1974. I. 63-72.

Kemény 2000 = A nyelvcsereéről és a roma/cigány gyerekek nyelvi hátrányairól az iskolában. In: Cigánynak születni Tanulmányok, dokumentumok. Aktív Társadalom Alapítvány Új Mandátum Könyvkiadó 2000, 313-329.

KeményHavasKertesi 1997 = Kemény IstvánHavas GáborKertesi Gábor: Országos reprezentatív vizsgálat 1993-94. MTA Szociológiai Intézetének beszámolója. In: Roma szociológiai tanulmányok Periférián. Ariadne Alapítvány, Budapest 1997.

KertesiKézdi 1998 = Kertesi GáborKézdi Gábor: A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár. socio-typo, Budapest 1998.

Kiss 1995 = Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest 1995.

Kontra 2001 = Kontra Miklós: Egy s más a kétnyelvűségről. In: Nyelv, nyelvi jogok, oktatás. Szerk.: Sándor Klára. JGYF Kiadó, Szeged 2001, 69-82.

LadányiSzelényi 2000/a = Ladányi JánosSzelényi Iván: Ki a cigány? In: Cigánynak születni Tanulmányok, dokumentumok. Aktív Társadalom Alapítvány Új Mandátum Könyvkiadó 2000, 179-191.

LadányiSzelényi 2000/b = Ladányi János Szelényi Iván: Az etnikai besorolás objektivitásáról. In: Cigánynak születni Tanulmányok, dokumentumok. Aktív Társadalom Alapítvány Új Mandátum Könyvkiadó 2000, 203-209.

Mészáros 1980 = A magyarországi szinto cigányok. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest 1980. 153. szám.

Pik 2000 = Pik Katalin: A cigány gyerekek és az óvoda esete. In: Cigánynak születni Tanulmányok, dokumentumok. Aktív Társadalom Alapítvány Új Mandátum Könyvkiadó 2000, 331-364.

Réger 1974 = Réger Zita: A lovári-magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái. Nyelvtudományi közlemények 76. 1974, 229-255.

Réger 1978 = Cigányosztály. vegyes osztály a tények tükrében. Valóság 1978/8. 77-89.

Réger 1984 = A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai Álláspontok és viták. Szociálpolitikai értekezések 1984/2. 140-173.

Réger 1986 = Réger Zita: Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció nyelvi hátrány. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986.

Réger 1987 = Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat a magyarországi cigány nyelvi közösségekben. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 3. 1987, 31-89.

Réger 1997 = Teasing in the linguistic socialization of Gypsy children in Hungary. Acta Linguistica Hungarica 46. (különszám). 289-315.

Romano Rácz 1994 = Romano Rácz Sándor: Kárpáti cigány-magyar, magyar-kárpáti cigány szótár és nyelvtan. Balassi Kiadó, Budapest 1994.

Romano Rácz 1994 = Romano Rácz Sándor: Néma gyerekek is értse a szavát. In: Gyerekcigány. INTER-ES kiadó 1994, 105-116.

Tomka 1997 = Tomka Miklós: A cigányok története. In: Roma szociológiai tanulmányok Periférián. Ariadne Alapítvány, Budapest 1997, 22-35.

Vajda 1997 = Vajda Imre: Előszó. Periférián. Ariadne Alapítvány, Budapest 1997.

VárnagyVekkerdi 1977 = Várnagy ElemérVekkerdi József: A cigány gyermekek nevelésének és oktatásának problémái. Tankönyvkiadó, Budapest 1979.

Vekerdı 1999 = Vekerdı József: Cıgány. In: A Világ nyelvei. Szerk.: Fodor István. Akadémiai kiadó, 1999